

”הסבתא הפעילה” ו”האם הטובה”: סבתות ישראליות בין משפחתיות לניאו-ליברליזם

ניצה ברקוביץ, שלומית מנור*

תקציר. במרכז מחקרנו עומדת עבודת הטיפול של הסבתות, עבודה חיונית אך שקופה לקובעי המדיניות וגם למרבית החוקרות (אך לא למעורבות בה). בהתבסס על ראיונות עומק עם 20 נשים יהודיות גמלאיות אנו בוחנות כיצד הן מתמודדות עם הציפייה שיעזרו לילדיהן הבוגרים ויכסו את ה”גירעון הטיפולי” שנוצר בהשפעת המדיניות ושוק העבודה בעידן הניאו-ליברלי. אנו מראות כיצד הסבתות מתמרנות בין אידיאולוגיות משפחתיות שלפיהן ”צריך לעזור” ובין תפיסות אינדיווידואליסטיות כגון ”זה הזמן שלי”, מכוננות את עצמן כסובייקטים הפועלים להכתיב את התנאים שבהם הן נענות לציפיות, ומתוך כך מאתגרות את השקיפות של עבודתן. אנו טוענות שהניאו-ליברליזם, שיוצר צורך בעזרתן של הסבתות, מוסיף נדבך לחיזוק המשפחתיות, וזו עוזרת לתחזוק הכלכלה הניאו-ליברלית ופוטרת את המדינה מהצורך לתמוך במשפחות עם ילדים (שהיא מעודדת את הגעתם לעולם) ומאפשרת לשוק העבודה לדרוש שעות עבודה רבות יותר ומחויבות הולכת וגדלה. כך, משפחתיות ואינדיווידואליזם מייצרים מתחים ומתווכים בין הכלכלה הפוליטית לכלכלה המוסרית האינטימית, המבוססת על אהבה, מחויבות ואידיאולוגיה של ”האם הטובה”, וזו דורשת כעת נראות לעבודתה.

מילות מפתח: עבודת טיפול, משפחתיות, ניאו-ליברליזם, סבתות

בשני העשורים האחרונים אנחנו עדים להופעתו של דיון ער על סבות בכלל ועל סבתאות בפרט, בעיתונות המודפסת, בפלטפורמות האינטרנטיות ובטלוויזיה. פסיכולוגיות ומנחי סדנאות שמצאו בתחום שדה מחיה חדש מציגים את משנתם ומפרסמים את ”המדריך השלם לסבתא הצעירה” (שיר, 2006), משיאים לסבים ולסבתות עצות לגבי ”מה מותר ומה אסור לכם להגיד ולמה אתם אלו שצריכים לוותר” (שניר, 2014), ומציעים את ”עשרת הדיברות לסבתא המודרנית”. בפורומים אינטרנטיים אפשר למצוא טיפים מיד ראשונה ”איך להיות סבא וסבתא”, והזמנות כמו ”סבתא מודרנית, בואי ללמוד כיצד להגיד לא ולהישאר בחיים” (חברותא נס ציונה, 2016); ונוצר גם תחום התמחות חדש – סבתולוגיה (Orageller, ל”ת). סבתות מככבות גם בתוכניות סאטירה כגון ”ארץ נהדרת”, בסדרות טלוויזיה קומיות (דוידוף, ל”ת) ובפרסומות (Cal Israel, 2018).

* פרופ' ניצה ברקוביץ, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ד”ר שלומית מנור, החוג לסוציולוגיה, המכללה האקדמית גליל מערבי

מתוך כל אלה נדמה שמדובר בשדה מוקשים שהמהלכת בו נדרשת ללהטט בין מערכות ציפיות מתנגשות ובין הבנות תרבותיות שונות באשר למה שסבתא אמורה לעשות ולא לעשות, ושללא מורי הנבוכים הללו יהיה קשה להיחלץ ממנו בשלום. ברור שהתופעה הזאת מאותתת על התרחשות מעניינת בחזית הסבות, בוודאי בזו של הסבתות, וכי היא דורשת פענוח.

איתותים אלו הסבו את תשומת ליבנו לממצאים שעלו מהמחקר שלנו שעסק בפרישה בכלל (Berkovitch & Manor, 2019). במהלך ניתוחם של ראיונות עומק עם 40 נשים וגברים שמנו לב שרובם הגדול של המשתתפים התייחסו להיותם סבא או סבתא אף שלא נשאלו על כך. החלטנו "ללכת אחרי השדה" ולהקדיש לסבות מאמר בפני עצמו, ומכיוון שהראיונות שערכנו עם נשים היו עשירים יותר, התמקדנו בסבתות. את הניתוח שלנו הדריכו השאלות "מה זה אומר מבחינתך להיות סבתא", "איזו סבתא את", ו"כיצד את מבינה את הציפיות ממך בנוגע לעזרה בטיפול בנכדים ומגיבה להן".

למחקרנו שני עוגנים. האחד הוא הספרות המקצועית על סבות (Szinovacz, 1998). ספרות זו החלה להתייחס לעבודת הטיפול של הסבתות במסגרת מחקרי מדיניות חברתית (Arber & Timonen, 2012) ומחקרי שוק עבודה (Aassve et al., 2012), וביקשה להבין את דפוס העזרה הניתנת על ידן, את היקפה ואת השלכותיה. מחקרים אלו סיפקו את ההקשר למחקרים מיקרו-חברתיים שמתמקדים בנקודת המבט של סבתות בכל הנוגע לעבודת הטיפול שלהן (Thang et al., 2011), ואליהם מצטרף מחקרנו.

העוגן השני הוא ההקשר החברתי הישראלי, דהיינו אידיאולוגיות תרבותיות המעמידות את המשפחה ומשפחתיות במרכז, ולעומתן מבנים מוסדיים שאינם תומכים במשפחות. כך, לאחר הצגת הסבות והמחקר על סבות בישראל אנו מציגות את הגירעון הטיפולי שנוצר כתוצאה ממדיניות ומשוק עבודה ניאו-ליברליים; את המשפחתיות, אחד המוטיבים המרכזיים בחברה ובתרבות הישראלית; ואת האופן שבו היא מתקיימת לצידו של מאפיין שלישי – תהליכי אינדיווידואליזציה.

לאחר הדברים האלה מוצג פרק מתודולוגי ואחריו פרק הממצאים, המרחיבים את התמונה שהצגנו כאן ושופכים עליה אור. אנו מראות כי המפגש בין הכוחות הכלכליים, האידיאולוגיות המשפחתיות והתפיסות האינדיווידואליסטיות יוצר מכלול סתירות, ואלה מאפשרות לסבתות לתמרן בין הציפיות השונות ולכונן את עצמן כסובייקטים שפועלים להכתיב את התנאים שבהם הן נענות לציפיות או מכתיבות אותן מחדש.

בפרק הדיון אנו מראות כיצד עבודת הטיפול של הסבתות בנכדים משמשת אתר שממנו אפשר ללמוד על תהליכים במשפחה ועל תהליכי עומק בחברה בכלל. טענתנו היא שהמדיניות הניאו-ליברלית, המייצרת גירעון טיפולי (חסון ובזוגלו, 2019), מוסיפה נדבך לביסוס המשפחתיות והמשפחה בישראל כך שתכלול גם את המשפחה המורחבת – דור ההורים המבוגר. ההורים הצעירים, המצוידים ברגשות מחויבות ותלות הדדית – אבני היסוד של המשפחתיות – פונים אל הוריהם בבקשה לעזרה; ולעיתים הסבתות מניחות מלכתחילה שהן נדרשות לספק עזרה, גם בלי שילדיהן ביקשו זאת. לעבודת הטיפול יש כמובן השלכות. היא מאפשרת לשוק העבודה הניאו-ליברלי לדרוש יותר ויותר שעות עבודה בהנחה שיש מי שתתייצב למשמרת הטיפול, ובה בעת היא פוטרת את המדינה ממחויבותה לתמוך במשפחות עם ילדים אף שהיא מעודדת ילודה ישירות או בעקיפין

(דונת, 2011), הן אידיאולוגית (ברקוביץ, 1999) הן מעשית, באמצעות פיתוח מסיבי של טכנולוגיות פריון והנגשה מרבית שלהן (השילוני-דולב, 2017).

מחקרי סבות: הגירעון הטיפולי ועבודת הטיפול

בעשורים האחרונים הפכו התפקיד והחוויה של הסבות למשמעותיים יותר עבור הסבתות והסבים עצמם וגם עבור הנכדים והוריהם. זוהי תוצאה של כמה תהליכים: עלייה בתוחלת החיים ובאיכות החיים, ירידה במספר הילדים במשפחה, עלייה בשיעורי הגירושים, אימהות יחידנית ועלייה בהשתתפותן של אימהות בשוק העבודה, וכן שינוי בהבנה התרבותית של המשפחה והופעה של מבנים משפחתיים שונים (ראו למשל, Attias-Donfut & Segalen, 1998; Szinovacz, 2018; Buchanan & Rotkirch, 2002). הדבר ניכר גם בספרות המחקר: הסבים והסבתות, שהיו בעבר דמויות צדדיות במחקר המשפחה - שהתמקד בעיקר בזו הגרעינית - הפכו למוקד של גוף מחקר הולך וגדל הבוחן דפוסי סבות שמתקיימים בהקשרים מוסדיים שונים (1986; Shwalb & Hossain, 2017; Cherlin & Furstenberg).

תחום הידע הזה קשור לספרות העוסקת בטיפול ובקשרים שבין מערכות טיפול פורמליות ולא פורמליות בילדים, וזו החלה להפנות את תשומת הלב לכך שלסבים ובעיקר לסבתות יש תפקיד חשוב במערכת הכוללת של טיפול בילדים. חשיבותו של תפקיד זה התעצמה עם העמקת הגירעון הטיפולי (the care deficit) או המשבר הטיפולי - מושג המתאר את הקושי הגובר במדינות המפותחות לספק טיפול זמין ואיכותי שיענה על הצרכים של נשים וגברים, ילדים וילדות, הורים מבוגרים וקרובים (חסון ובזוגלו, 2019; Chatzidakis et al., 2020; Dowling, 2020).

משבר זה הוא במידה רבה תוצר של תהליכי ניאוליברליזציה שהביאו לשינויים בשוק העבודה ובמדיניות הרווחה. בשוק העבודה עלה במידה ניכרת היקף התעסוקה של נשים, בעיקר אימהות לילדים צעירים. הן נכנסות לשוק שבו חל גידול במספר שעות העבודה ובמחויבות לכוונות מתמדת, בשעה שהשתתפותם של גברים בעבודת הטיפול ובעבודות הבית גדלה במידה מועטה בלבד. השעות הרבות והתובענות, שהיו פעם נחלתם של עובדים בענפי הידע, מנהלים בכירים ועצמאים, זוחלות מטה בכלכלה החדשה ומתחילות לאפיין עיסוקים רבים. לצד זאת גדל מספר העובדים המועסקים בעבודות שעתיות ובמשרות חסרות גמישות, והם נאלצים לעבוד שעות רבות יותר בגלל השכר הנמוך. לכך מתלווים קיצוצים בשירותי הרווחה ובשירותי הטיפול בילדים, ובהוצאה הציבורית על טיפול בכלל (Gerson, 2017).

על רקע זה יש להבין את הממצאים המעידים כי לצד ההטרונגניות הרבה בדפוסי הסבות, רבים הם המעורבים בטיפול בנכדים במידה כלשהי, בשעת חירום ולא רק בה (Arber & Timonen, 2012). ההטרונגניות בדפוסי הסבות אינה אקראית ואינה מושפעת מהחלטות אישיות בלבד. מחקרים השוואתיים מצאו הבדלים בדפוסי הטיפול בין מדינות שבהן יש טיפוסים שונים של מערכות טיפול פורמליות. כך, במדינות צפון אירופה, שבהן השירותים הציבוריים נדיבים, דפוס הטיפול משלים אותם, ואילו במדינות דרום אירופה, שבהן המערכת הפורמלית מצומצמת, דפוס הטיפול מחליף אותה (חסון ובזוגלו, 2019; Arber & Timonen, 2012; Hank & Buber, 2009). וכשהורים אינם מתפקדים - אולי

עקב התמכרויות לסמים או מאסר, למשל בארצות הברית (Choi et al., 2016), ואולי בשל הגירה, למשל בחלק ממדינות אסיה ואפריקה – הסבים והסבתות הם המטפלים העיקריים ולעיתים אף היחידים (Dolbin-MacNab & Yancura, 2018).

כלכלנים של שוק העבודה (labour economists) שבחנו את העלייה בשיעורי התעסוקה של נשים, ובעיקר של אימהות לילדים צעירים, נוכחו לדעת עד כמה חיונית עבודת הטיפול הלא פורמלית של סבתות וחקרו כיצד ובאילו תנאים היא משפיעה על עבודת בנותיהן (ולעיתים גם על כלותיהן). הם מצאו שההיצע – זמינותם של שירותי הטיפול שמעניקות הסבתות – משפיע על שיעורי התעסוקה של אימהות. במילים אחרות, ככל שהסבתות מעורבות יותר בטיפול בילדים, כך אימהות רבות יותר עובדות בשכר, במשך שעות רבות יותר ובשכר גבוה יותר (Aassve et al., 2012; Gray, 2005; Kanji, 2018; Zamarro, 2011). לכן היו מי שהתריעו כי דחיית מועד הפרישה של נשים מבוגרות בניסיון להגדיל את היקף התעסוקה שלהן – עניין שהוא יעד למדיניות במדינות רבות – תצמצם את כמות הזמן שיוכלו להקדיש לטיפול בנכדים, ולפיכך תפגע בשיעורי התעסוקה בשכר של בנותיהן (Lumsdaine & Vermeer, 2015). הדבר מצביע על חשיבות עבודת הטיפול של הסבתות ועל חלקה במערך הכלכלי הסמוי של משק הבית.

אך העזרה בטיפול לא נועדה לענות על צורך כלכלי בלבד, והיא איננה רק תגובה לתנאי שוק העבודה ולמדיניות הרווחה. ג'יין וילוק וקתרין ג'ונס, למשל, בחנו כיצד הצדדים המעורבים תופסים את השירות החברתי הבלתי פורמלי הזה, ומצאו כי סבים וסבתות וילדיהם הבוגרים רואים בו תרומה לרווחת המשפחה כולה, והיא חשובה בעיניהם לפחות כמו העובדה שלא הצטרכו לשלם עבור הטיפול בילדים (Wheelock & Jones, 2022).

את התפיסות של עבודת הטיפול בחנו מחקרים איכותניים רבים העוסקים ברמה המיקרו-חברתית. מחקרים כאלה, שבדקו כיצד סבתות תופסות את הציפיות מהן לגבי טיפול ומה משמעותן בעיניהן (Can, 2019; Kemp, 2004; Qi, 2018; Thang et al., 2011), הראו כי סבתות אינן מספקות "היצע של עבודת טיפול" המגיב אוטומטית ל"ביקוש", וכי אינן פועלות אך ורק כדי להשלים את המערך הטיפולי הקיים; ההקשר התרבותי הוא המייצר את מערך המשמעויות שבמסגרתו מוגדר מהו הטיפול הנדרש ומי אמור לספק אותו. יתר על כן, מערכות משמעות פועלות לרוב יחדיו, ונגזרים מהן ציפיות וציוויים תרבותיים שאינם עקביים בהכרח. כך למשל עולות סתירות בין המחויבות לעזור ובין הנטייה להימנע מהתערבות ולאפשר אוטונומיה להורים הצעירים, וכן הנטייה להיות "הסבתא החדשה" – זו העסוקה בענייניה – לעומת זו הממשיכה להיות מסורה למשפחתה. סתירה נוספת היא בין הפרשנות של הורות טובה כיכולת "לשחרר" ובין הנטייה לדאוג ולעזור.

אנו מצטרפות לחוקרות הגורסות כי ציוויים אלו והציפיות הנגזרות מהם נתונים לפרשנות, ולעיתים אף לפרשנויות מנוגדות, וכי אפשר לגייס אותם כדי להקנות משמעות לפעולות או להשתמש בהם אסטרטגית בנייהול משא ומתן עם הילדים, הנכדים וקרובי משפחה אחרים. לפני שנפתח בתיאור המחקר שלנו, נציג את הכוחות הכלכליים והתרבותיים שבמסגרתם מתעצבות הציפיות ההדדיות, המנוגדות לעיתים, בחברה בישראל.

ההקשר הישראלי

סבות ומחקר על סבות בישראל

הספרות על סבות בישראל מלמדת אותנו שהסבים מהווים חלק אינטגרלי מחיי המשפחה של ילדיהם הבוגרים ומשפחותיהם. תפקיד הסבות חשוב ומשמעותי הן לסבים עצמם הן לבני המשפחה האחרים (לבנשטיין, 2003; Lowenstein & Katz, 2015; Lavee & Katz, 2003). כך למשל, במחקר שבחן את הקרבה הרגשית שבין הורים וילדיהם הבוגרים קיבלה ישראל את הציון הגבוה ביותר בהשוואה לספרד, גרמניה, אנגליה ובריטניה (Katz et al., 2003). גם היקף העזרה של הסבים בטיפול בנכדים גבוה בישראל יחסית למדינות אחרות (Lowenstein et al., 2007). נוסף על העזרה בטיפול, סבים עוזרים לענות על הצרכים הפיננסיים של המשפחה הצעירה. במחקר שנערך עבור עיתון כלכליסט נמצא כי מרבית ההורים בישראל, מכל השכבות החברתיות, מסייעים כלכלית לילדיהם הבוגרים במידה רבה (צוריאל הררי, 2013).

תופעה רחבת היקף זו עדיין לא משכה כראוי את תשומת ליבו של המחקר, בכל אופן לא את זו של המחקר הסוציולוגי. מעטים במיוחד הם המחקרים האיכותניים שבדקו את מתן העזרה מנקודת הראות של הסבתות או הסבים בכלל. יוצא מהכלל הוא מחקרה של סילביה פוגל-ביזאוי שבחן כיצד ה"בבושקה", הסבתא הרוסייה בישראל, מכוונת מודל סבתאי חדש המחבר את המורשת הסובייטית עם התרבות הישראלית (Fogiel-Bijaoui, 2013). מחקר אחר, שעסק במשפחות רב-אתניות, בחן ניגודים בין סבתות רוסיות ובין מודלים אתניים אחרים של סבתאות (Lomsky-Feder & Leibovitz, 2009). יש לציין גם שתי עבודות תזה, האחת של אפרת רביד (2013) והשנייה של חוה בלום (2019), שעסקו במשמעות הסבתאות ובעבודת הטיפול של סבתות, וייתכן שאלו הן סנוניות המבשרות מגמה חדשה.

הגירעון הטיפולי בישראל

מיעוט המחקרים העוסקים בסבות מפליא במיוחד לאור העובדה שבישראל הגירעון הטיפולי גדול מאוד, משום שבגלל שיעור ההשתתפות הגבוה של נשים בשוק העבודה ובגלל היעדרם של פתרונות מערכתיים לטיפול בילדים, העזרה בטיפול היא קריטית וחינונית במיוחד (חסון ובזגלו, 2019).

שיעורי התעסוקה בישראל של נשים בכלל, ושל אימהות לילדים צעירים בפרט, גבוהים ביחס למקובל במדינות ה־OECD (2020). שעות העבודה בשוק העבודה הישראלי רבות יותר מאשר במרבית מדינות ה־OECD (2022), ייצוגן של נשים במקצועות פרופסיונליים תובעניים גדל, וכך גם שיעור הנשים המועסקות בענפים ובעיסוקים שבהם השכר נמוך וחוזר העבודה שעתי בדרך כלל ונטול כל גמישות (בנימין, 2012; פוגל-ביזאוי, 2005). במקביל, מערכות הטיפול הפורמליות לילדים מצומצמות, וכך גם העזרה להורים צעירים. למעשה, ישראל נמצאת בקבוצת המדינות שבהן עלות מסגרות הטיפול בילדים היא הגבוהה ביותר (הולר וגל, 2011), ורמת ההשקעה הציבורית במסגרות לילדים מתחת לגיל שלוש היא מהנמוכות. שיעור התינוקות במעונות ציבוריים נמוך, וכך גם שיעור ילדי הגנים ותלמידי בתי הספר היסודיים בצהרונים (אלמגור-לוטן ווייסבלאי, 2011; חסון ובזגלו,

2019). אין מדיניות המעודדת מעונות יום במקומות העבודה (פיכטלברג-ברמץ, 2004), והיקף ההטבות למשפחות צעירות בדמות הטבות מיסוי וקצבאות ילדים הוא הנמוך ביותר במדינות ה-OECD (ברנדר וסטרבצ'נסקי, 2014).

את כל אלה יש לראות כחלק מתהליך צמיחתו והתבססותו של המשטר הניאו-ליברלי בישראל. צעדיו הראשונים אמנם נעשו באמצע שנות השמונים, עם ההכרזה על התוכנית לייצוב המשק, אך יישומן של הרפורמות הניאו-ליברליות החל בראשית שנות האלפיים והן כללו קיצוץ חריף של ההוצאה הציבורית, קיצוץ חד בגמלאות הרווחה ובייחוד בקצבאות ילדים, בדמי אבטלה ובהבטחת הכנסה, וצמצום חד של תקציבי השירותים החברתיים (בנימין, 2012; פוגל-ביזאוי, 2005; פילק ורם, 2004). אין פלא אפוא שבעשור הראשון של שנות האלפיים החלו הורים צעירים להזדקק ביתר שאת לעזרת הוריהם. מיכל גרא-מרגלית, מנכ"לית שדולת הנשים בישראל, ניסחה את הדברים בבהירות:

הורים צעירים אינם מסוגלים לעמוד בדרישות שוק התעסוקה בישראל, לעבוד משרה מלאה ולהגיע לאסוף את הילדים חמש פעמים בשבוע ב-16:00. בעקבות המצוקה הזאת, סבים וסבתות אינם מתבקשים סתם לסייע בטיפול בילדות ובילדים באופן מזדמן, אלא עומדים בפני דרישה או אילוץ מובנה לטיפול קבוע בנכדים ובנכדות. (גרא-מרגלית, 2017)

זוהי גם התקופה שבה אנו עדים לצמיחת השיח הער על סבתאות בפלטפורמות התקשורת; תפקיד הסבתא הופך מורכב ונתון לציפיות מנוגדות, כפי שנסביר כעת.

משפחתיות ותהליכי אינדיווידואליזציה

מחקרים מראים כי אף שהחברה הישראלית עברה שינויים גדולים, המשפחה הייתה ועודנה מרכזית ויציבה יותר מאשר ברוב המדינות המתועשות המפותחות. כך נמצא במחקר משנת 1980 (פרס וכץ, 1980) וכך נמצא גם עשורים מאוחר יותר (פוגל-ביזאוי, 2020; Lavee & Katz, 2003). המשפחתיות מתבטאת במדדים דמוגרפיים, בדפוסי התנהגות, בעמדות ותפיסות. בהשוואה למרבית מדינות ה-OECD, שיעורי הנישואים בישראל גבוהים, שיעורי הגירושים נמוכים, גיל הנישואים נמוך ומספר הילדים גבוה. גם שיעור הילדים עד גיל 17 המתגוררים עם שני הורים הוא גבוה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020). הדבר בא לידי ביטוי גם בפרקטיקות משפחתיות כמו קשר קרוב עם בני המשפחה המורחבת: בסקר שנערך ב-2009, 60% מהנשאלים ענו שהם מקיימים קשר טלפוני עם בני המשפחה כמעט מדי יום ו-72% ענו שהם נפגשים עם המשפחה לפחות פעם או פעמיים בשבוע (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2011). מחקר השוואתי מצא שיחסים הדוקים בין הורים לילדים בולטים במיוחד בישראל (Katz, 2009). בקרב קשישים בישראל הקשרים עם המשפחה הם מקור חשוב לשמחה ולמשמעות, "משהו לחיות עבורו" (Halperin, 2009).

גם מבחינה תרבותית יש למשפחה חשיבות בציבוריות הישראלית, והתפקידים במשפחה הם גורמים מרכזיים בזהותו של הפרט (כתריאל, 2001) ובמיוחד בזהותו של נשים כאימהות (פרידמן, 2011), הן ברמה האישית הן ברמה הלאומית; מאפיין זה מחדד עוד יותר את חלוקת התפקידים המסורתית (הרצוג, 2006). עם זאת, יש לזכור ש"פולחן הביתיות"

המעלה על נס את תפקיד עקרת הבית במשרה מלאה לא אומץ בישראל (יזרעאלי, 2001). להפך, למרבית הנשים, ובכלל זה גם לאימהות לילדים קטנים, יש לגייטימציה לעבוד בשכר במשרה מלאה, כפי שאפשר ללמוד משיעורי ההעסקה הגבוהים שלהן יחסית לאימהות צעירות במדינות אחרות (OECD, 2020), אבל המשימות הביתיות והטיפול בילדים עדיין אמורים להיות בראש סדר העדיפויות שלהן (לביא ואחרות, 2018). עדות נוספת למרכזיות של המשפחה והמשפחתיות בישראל היא העובדה שהמאבקים הגדולים ביותר של קהילת הלהט"ב, בחתירתה אל המרכז החברתי נסבו סביב הזכות למשפחה, לזוגיות מוכרת בחוק ולהורות (Kama, 2011).

עם זאת, בעשורים האחרונים מתחוללים תהליכי גלובליזציה וניאו-ליברליזציה, ובהם גם תהליכים שעיקרם עלייה של תפיסות אינדיווידואליסטיות המעמידות את הפרט במרכז ומפחיתות מחשיבות הקולקטיביות והקהילתיות. הפרט מורשה ואף מצופה לפעול באופן אוטונומי ולעצב את חייו בהתאם לצרכיו, לרצונותיו ולתשוקותיו, ובכלל זה לקבוע את הדפוס המשפחתי המתאים לו. כך במדינות אחרות (באומן, 2007; Beck & Beck-Gernsheim, 2002) וכך גם בישראל (גודמן ותבורי, 2010; פוגל-ביזאוי, 2020). גם המדדים הדמוגרפיים, למעט שיעורי הילודה והגירושים, מעידים על ירידת מה במרכזיות המשפחה: גיל הנישואים עולה, גיל הולדת הילד הראשון עולה, ושיעור הרווקים עולה. כמו כן, אפשר לראות ניצנים ראשונים של התנגדות ל"חובת" ההולדה וביטויים של סירוב להרות ולהפוך לאימהות (דונת, 2011). נראה שאין האחד בא על חשבון השני, והמשפחה, גם אם היא משנה את צורתה, עדיין שומרת על מקומה מסיבות אינדיווידואליסטיות. כך למשל טוענת סיגל גולדין, שמצאה כי המשפחתיות בכלל והרצון להיות הורים בפרט עדיין עומדים במרכז ההווה, אבל כעת הם נתפסים כמפתח לאושר ולמימוש עצמי (גולדין, 2008).¹

בהתבסס על הספרות העוסקת בסבות ועל בחינה מקרוב של ההקשר הישראלי, מחקר זה מבקש להבין כיצד המשתתפות מפרשות ומסבירות את מעשה הסבתאות שלהן – את האידיאולוגיה, הפרקטיקות והסתירות הפנימיות שלו. מודל הסבתאות שלהן ישמש לנו עדשה להבנת מבני עומק ותהליכים המתרחשים בחברה בישראל.

מתודולוגיה

שיטה

השתמשנו בשיטה איכותנית-פרשנית המתאימה להבנת הפרשנות של אנשים לתופעות ולהתנסות ולחוויה שהם עצמם עוברים (Creswell, 2012), במקרה זה לחויית הסבתאות. בעקבות שרי ראסל, הטוענת שכל מחקר הוא "דרך לספר סיפור" (Russell, 2007, p. 173), ביקשנו לבחון אילו סיפורים מספרות הנשים על עצמן ועל הסבתאות שלהן.

1 לפיתוח הרעיון שלפיו אין לראות ביחס שבין אינדיווידואליזם לקולקטיביזם משחק סכום אפס, וכי השניים משולבים וניזונים זה מזה, ראו ינקלביץ, 2020.

איסוף הנתונים

הנתונים נאספו בעזרת ראיונות עומק מובנים למחצה. סוג זה של ראיון אפשר למשתתפות להעלות את נושא הסבתאות גם בלי שנשאלו עליו, ולכשעלה – המשיכה המראיית את השיחה בנושא והעלתה שאלות נוספות הנוגעות להיבטים שונים של "להיות סבתא". מיקום הראיונות נקבע לפי נוחותן של המראיינות, לרוב בבתיהן, ואורכם היה בממוצע בין שעה וחצי לשעתיים. כל הראיונות הוקלטו בהסכמתן של המראיינות ותומללו לאחר מכן. המראיינות אותרו באמצעות פנייה לארגוני גמלאים ולמחלקות כוח אדם ומועדוני ותיקים של חברות גדולות, וכן על ידי פנייה ישירה של המחברת השנייה לנשים שנראו בטווח הגילים המתאים, שנעשתה במקומות ציבוריים. דרך נשים שהסכימו להתראיין אותרו מראיינות נוספות בשיטת כדור השלג.

מאפייני המשתתפות

בסך הכל רואיינו 20 נשים יהודיות, שמתוכן 18 מתגוררות בערים בצפון המדינה ושתיים במרכז. כולן למעט אחת הגדירו עצמן חילוניות, וכולן היו בגילי 58-75. טרם פרישתן לגמלאות הן היו מועסקות בשכר, רובן ככולן בסקטור הציבורי, במגוון דרגות, מקצועות וענפים. מכאן שהכללת הממצאים תוגבל לנשים בעלות מאפיינים דומים. כל המשתתפות היו בזוגיות הטרוסקסואלית. 17 מתוכן היו נשואות בעת הראיון ושלוש היו גרושות. לכולן היו ילדים. מהראיונות עלה של 17 מהן היו נכדים.

ניתוח הממצאים

נקטנו את השיטה המקובלת במחקר הפנומנולוגי שלפיה הניתוח הוא תהליך של פירוק מכלול הידע למקטעים ואז איסופם וארגונם מחדש במטרה להבין את משמעותם (Creswell, 2012; Denzin & Lincoln, 2008). ביצענו ניתוח בשלבים, כפי שמציע אמדאו ג'ורג'י (Giorgi, 1997): קראנו את כל התמלולים, ואיתרנו את כל הקטעים המתייחסים ישירות או בעקיפין לנושא הסבתאות ואת ההקשר שבו נאמרו הדברים. אלה נותחו על בסיס קריאה רוחבית של כל הראיונות וחילוץ תמות מרכזיות. ביצענו גם קריאה אנכית כדי לאתר סתירות וחוסר עקביות בתוך הראיונות, ולזהות את הרטוריקה שבה השתמשו המשתתפות כדי להסביר את עבודת הסבתאות שלהן.

כאן המקום להוסיף הבהרה מתודולוגית חשובה: הניתוח שלנו נעשה בשתי רמות. האחת היא האמיק – חילוץ התמות וניתוחן כפי שעולה מהדברים שנאמרו בראיונות. השנייה היא האתיק – הבנה שאנו מגיעות אליה מתוך התבוננות בהקשר הרלוונטי, בניסיון להבין מהיכן הדברים נובעים ואילו השלכות יכולות להיות להם. זה השלב שבו אנו עושות פוליטיזציה לתמות, כלומר רואות אותן כתמות פוליטיות הפועלות בעולם. כך למשל, הטיעון שלנו בדבר הקשר שבין מתן העזרה של הסבתות ובין שחרור המדינה ממחויבויותיה איננו מצוי בפשט של הראיונות; כשהן מטפלות בנכדים, הן אינן חושבות שהן נותנות (או לא נותנות) לגיטימציה לניאו־ליברליזם. את הקשר אנחנו מסיקות מתוך עיגון הממצאים בהקשר הספציפי והבנת משמעויותיו הפוליטיות. על כך אנו מרחיבות בפרק הדיון.

אתיקה

לכל המשתתפות הובטח כי האנונימיות והפרטיות שלהן יישמרו בקפידה. כדי לא לחשוף את זהות הנשים, כל המובאות מופיעות בשמות בדויים. המחקר אושר על ידי ועדת האתיקה של המכללה האקדמית גליל מערבי.

ממצאים

המשתתפות דיברו על היותן סבתות ועל הסבתאות שלהן גם בלי שנשאלו על כך, ובכלל זה גם משתתפת שאין לה נכדים, שדיברה על הסבתא שהיא רוצה להיות. הן דיברו על כך כאשר התבקשו לספר על חוויה חיובית בפרישה מן העבודה; דבריהן על האופן שבו הן מבלות את זמןן לאחר הפרישה היו שזורים בסיפורים על הקשר עם הנכדים, והתשובות לשאלה על היחסים עם הילדים לאחר הפרישה הוקדשו ברובן לתיאור אופני הסבתאות שלהן, כמה הן עוזרות להם וכיצד.

לכל המשתתפות היו כמה ילדים, רובם הורים בעצמם, ומדבריהן עלה בבירור שכולם זקוקים במידה כזו או אחרת לעזרה בטיפול בילדיהם הצעירים. הצורך בעזרה היה הנושא הדומיננטי שעלה בכל הקשר שבו דיברו על היחסים עם הילדים. סוגי העזרה שתוארו היו שונים בין המשתתפות, ולעיתים גם בין ילדים של אותה משתתפת. הדפוס השכיח היה טיפול משלים במקום צהרון או אחר-צהרון, גן או בית ספר. חלק מהמשתתפות סיפרו שבאופן קבוע או מזדמן הן אוספות נכד מהגן או מהמשפחתון ושוהות איתו עד בוא אחד ההורים. רובן גם עמדו לרשות ילדיהן כאשר עלה צורך מידי. היו כאלה שהנכדים שהו בביתן בסופי שבוע, או מדי פעם, או כאשר ההורים יוצאים לחופשות.

זיהינו שלוש תבניות שבהן המשתתפות דיברו על העזרה והסבירו אותה: האחת היא היענות לציווי האימהי, השנייה היא אימוץ הציווי האינדיווידואליסטי, והשלישית כורכת את השניים לבלי התר.

"צריך לעזור לכולם": הציווי האימהי

כאמור, כמעט כל המשתתפות דיברו על כך שילדיהן הבוגרים זקוקים לעזרה. לעיתים זה היה ההקשר היחיד שבו דיברו עליהם. כאשר דיברו על היחסים איתם, הן הזכירו את העזרה שלהן בטיפול בנכדים. ציפי, למשל, בתשובה לשאלה "מה הפרישה עשתה לקשר שלך עם הילדים", ענתה: "תראי, יש לי בן ושתי בנות", והחלה מייד לפרט כיצד היא עוזרת לכל אחד מהם. ליאורה, בתשובה לאותה שאלה, דילגה על אזכור הילדים והחלה מייד לדבר על הסבתא שהיא: "אני לא סבתא רגילה, [...] אני סבתא שיושבת על הרצפה, מספרת סיפורים...". כך שהקשר עם הילדים והאימהות שלהן מתווכים באמצעות מתן העזרה לילדים.

אף שלא נשאלו, הן מסבירות מדוע הן עוזרות. ליאורה אמרה: "אני משתדלת לעזור. לבת הקטנה יש ארבעה בנים, הגדול במיוחד בעייתי, אז אני משתדלת לעזור שם". חדוה סיפרה גם כן: "עכשיו יש לנו הזדמנות לנסוע יותר [כל שבועיים], ונוסעים [מחיפה] לירושלים לבת ליומיים שלושה, לעזור לה, כי שניהם עובדים, ויש להם שלושה ילדים קטנים. [אז]

עוזרים כמה שאפשר. כמה שאפשר". ואלנה אף הגדילה לעשות ואמרה שפרשה כדי שתוכל לעזור לבתה ולכלתה (כך אמרה; לכלתה, לא לבנה).
האמירות "צריך לעזור" ו"מוכרחים לעזור", שחזרו בגרסאות שונות אצל רוב המרואיינות, הן אמירות כלליות המתארות מצב קיים שמתורגם באופן ישיר ומיידי להבנה שהדוברת היא זו שצריכה להגיש את העזרה – זה המובן מאליו. אפרת אמרה:

אני יותר זמינה אליהם, בוודאי. קודם לא יכולתי לעזור להם בכלל כמעט. [...] אבל אני בשמחה עוזרת להם, אין לי בעיה עם זה. ידעתי שאם הם הולכים ללמוד אז מוכרחים לעזור, והסבתא השנייה גם כן עוזרת. [...] ויש לי שמונה נכדים [מונה אותם], אז שמונה נכדים זה הרבה עבודה, צריך לעזור לכולם.

אפרת, כמו רבות אחרות, אומרת כאן דבר נוסף: העזרה שהיא יכולה להגיש עכשיו, אחרי שפרשה מהעבודה, מספקת לה הזדמנות ל"תיקון" של האימהות שלה. קודם לכן, כאשר עבדה, הייתה עסוקה מדי ולא יכלה לעזור לילדים כאשר נזקקו לה, ועתה היא יכולה לפצות אותם על האימהות הפגומה שלה. כך אומרת גם ליאורה:

מאז שאני מכירה את עצמי, כל השנים, תמיד הייתי בעבודה, עבודה, עבודה... ואני מוכרחה להגיד, במיוחד הבת בגדולה שלי, היא תמיד אמרה: "ואיפה את היית? תמיד היית בעבודה". אני לא הייתי עם הילדות [שלי]. הייתה לי מטפלת והיא טיפלה בהן, וזה לא יפה, בהרבה דברים.

למשתתפות היה ברור שילדיהן זקוקים לעזרה והיה להן ברור שהן צריכות לעזור, כי זה מה שאימהות עושות. הן ממשיכות כעת את עבודת האימהות, וכך גם מתאפשר תיקון לאלה מהן שהרגישו שלא היו אימהות טובות דיין. כך האימהות ממשיכות את עבודת האימהות, שבשלב זה בחייהן ובחיי ילדיהן הבוגרים פירושה עבודת סבתאות, grandmothering: לעזור בטיפול בילדים של ילדיהן.

מחקרים מראים כי אנשים הופכים לסבים כאשר אינם עוד "הורים פעילים", כלומר כאשר אין להם ילדים קטנים לטפל בהם. אולם כאן ניכרת אימהות פעילה מסוג אחר, כזאת שמתבצעת באמצעות סבתאות פעילה.

"מגיע לי את החופש להקדיש לעצמי": הציווי האינדיווידואליסטי

לצד האמירות הקובעות ש"צריך לעזור", דחו המשתתפות את מודל הסבתא העומדת באופן קבוע לרשות ילדיה ומתאימה עצמה לדרישותיהם. ריטה, למשל, הבחינה את עצמה ממי שדיברו במונחי צרכים של אחרים, וגייסה מונחים מתחום הסיפוק והמימוש העצמי:

אני לא, אני לא מוצאת את עצמי נורא בעניין הסבתאות. אני לא סבתא כזו, זה לא ממלא אותי. [...] תראי, הדבר הזה של סבתא שיושבת על המדף וכשצריך מורידים אותה, אז זה לא בדיוק... והבת שלי גדלה עם זה, אין כל כך אפשרות שזה פתאום יהיה אחרת. וגם היום, אם זה לא מתאים לי – אני אומרת.

אלה הכינה את הילדים מראש לכך שלא תעזור הרבה:

אני זוכרת את עצמי מגיל צעיר מאוד עם שלושת הילדים חוזרת ואומרת להם כמו מנטרה: אל תביאו לי את הילדים שלכם כשיהיו לכם, אני סבתא עובדת. הורדתי את זה מהפרק עוד אז. לא, לא, לא, ממש לא סבתא במשרה מלאה. אם הם צריכים עזרה, אם הם נוסעים לסופשבוע, אז... אבל לא על בסיס קבוע. בשום אופן לא.

כדאי לשים לב למספר הרב של הפעמים שאלה אומרת את המילה לא, כאילו היא נהנית לגלגל אותה על הלשון.

אך המשתתפות חשות שהזכות לאוטונומיה, הכרוכה בזכות לסרב לדרישות של אחרים, דורשת הסבר. והמשתמע מדבריהן הוא שזכות זו היא תמורה לכך שהן מילאו את חלקן בחוזה המגדרי (2019, Berkovitch & Manor), שתבע מהן עבודה ושירות של אחרים, וכעת הן פורעות את השטר. חוה אמרה: "כל השנים הייתי בשביל הילדים, בשביל הבעל, בשביל המשפחה, בשביל העבודה, כן? ואיפה אני?" העבודה הקשה שעשתה במהלך השנים מקנה לה עתה את הזכות לחופש ולשחרור, וגם את היכולת לסרב לבקשות של אחרים.

יתרה מזו, חוה אינה מסתפקת בשיח אינדיווידואליסטי אלא קושרת אותו לשיח של יציאה מעבדות לחירות. חירות, לדידה, משמעה שאינה משועבדת עוד לצרכים של אחרים. לשאלה אם הפרישה שינתה את יחסיה עם הילדים, ענתה: "אני לא מוכנה להיות עבד עוד פעם". כדי להבין את התשובה יש למלא את הפער שבינה ובין השאלה. בפער הזה מצויות ציפיות מובנות מאליהן שאין כל צורך לציין אותן – ציפיות שעם הפרישה חוה תעזור יותר לילדיה; לציפיות הללו היא מסרבת. בהסבר לדבריה היא הוסיפה להשתמש במונח עבד: "זאת אומרת, הייתי עבד לעבודה, עבד למשפחה, הייתי עבד... אני גמרתי להיות עבד". מבחינתה של חוה, זה הזמן שבו היא יוצאת מעבדות לחירות ועכשיו "מגיע לי את החופש להקדיש לעצמי".

אחד המאפיינים החשובים של העידן החדש הוא השליטה בזמן. הזמן עכשיו שייך למשתתפות. אלה אמרה:

הכי משמעותי זה השליטה שלי בזמן, בלוח הזמנים ובתכנים של הזמנים. זה מבחינתי הכי משמעותי. אני אדון לפעילויות שלי. זה מה שהכי עושה לי כף. אני חושבת שהמסגרת הזו חנקה אותי תמיד, והייתי שם כל כך הרבה שנים. אני הכי מרוצה, ואני מגדירה את זה כך, מהשליטה שלי בזמן ובתוכן של הזמן. זה הכי הכי.

כך, בשם השיח האינדיווידואליסטי, הן דורשות את הזמן שלהן וקובעות כי "it's Me time". ויש להן הרבה מאוד מה לעשות בזמן הזה: הן מספרות על שורה של פעילויות פנאי – קורסים, הרצאות, חוגים, טיולים, סדנאות ופעולות התנדבות – וחשוב להן להדגיש זאת, כפי שאומרת חוה:

מעולם לא היה לי יומן, חוץ מהיומן שהיה לי במשרד. עכשיו אני מסתובבת עם יומן בתיק. וכל מה שמבקשים ממני או מודיעים לי אני אומרת רגע, אני פותחת את היומן ורושמת. והיומן שלי מלא... היומן שלי מלא. אני מאוד עסוקה, כל הזמן.

כל אלה יוצרים את מודל הפרישה הפעילה, מודל המקודם על ידי אנשי מקצוע, רשויות וגופים עסקיים הרואים בו את הדרך האופטימלית לחיים שלאחר הפרישה (McMinn, 2009) ואשר עולה בקנה אחד עם מודל הסבתא החדשה, שבניגוד לקודמתה היא מעמידה את רצונותיה וצרכיה מעל אלה של אחרים.

השיח האימהי והשיח האינדיווידואליסטי: שיחים סותרים או מאפשרים זה את זה?

קריאה לרוחב ולאורך הראיונות לימדה אותנו כי הן השיח האימהי הן השיח האינדיווידואליסטי מופיעים בראיונות של כל המשתתפות. כולן משתמשות במונחים הלוקחים מתחום המשפחה כשהן נענות לצו האימהי וכולן גם מדגישות ערכים אינדיווידואליסטיים, מבקשות אוטונומיה ומעמידות את עצמן במרכז. האם הן מיישבות בין שני השיחים, וכיצד? לכאורה אפשר לומר שהמשתתפות מאמצות את השניים וחיות עם הסתירה ביניהם, כמו עם סתירות אחרות שקיימות אצל כולם, בוודאי בכל הנוגע לחיי המשפחה. אבל מבט מקרוב מראה שהן יוצרות יחסים מורכבים יותר ביניהם, ועושות זאת בעזרת שתי תמות נוספות שעולות מדבריהן: האחת היא ההנאה, ה"כיף", בלשונן, והשנייה היא השליטה והיכולת לבחור מתי לעזור וכמה. שתי התמות האלה משמשות להן מנגנונים שיחניים ליצירת חיבורים בין השיח האימהי לזה האינדיווידואליסטי.

ההנאה מהסבתאות הייתה נושא משותף ובלוט שהופיע בדברי המשתתפות. הן התייחסו לסבתאות כאשר התבקשו לתאר חוויה חיובית בחייהן לאחר הפרישה, ונטו לשתף פרטים על הנכדים, לספר אנקדוטות עליהם, להתגאות בהישגיהם ולספר עד כמה השלייה במחיצתם גורמת להן הנאה. דניאלה, למשל, סיפרה כי עצם העובדה שהיא סבתא משמחת אותה: "כשהייתי צעירה והיו אומרים את המילה סבתא נבהלתי. מה פתאום סבתא. נבהלתי מהמילה הזו. והיום כשליהי [הנכדה] כשקוראת לי סבתא, מה זה הלב קופץ לי משמחה". הן ציינו כי הן שמחות על כך שכעת, עם הפרישה, יש להן זמן חופשי והדבר מאפשר להן לעזור לילדים ולבלות יותר עם הנכדים. כמעט כולן השתמשו במילה כיף. כך למשל אמרה תמר: "יצאה מתכונת כזו שאנחנו פה בשביל כיף, בשביל חיבוקים נישוקים, ביקורים". בקשרים הטובים עם הנכדים הן רואות מחמאה, הישג שהן מתגאות בו. כך אמרה אלה כשסיפרה כיצד התייעצה עם נכדתה לגבי בגד שקנתה:

היא אמרה לי סבתא, את מגניבה [צוחקת]. חשבתי, זה כמו קשר חברות כזה, זה נורא כיף. היא מיוחדת הילדה הזו. הם גרים בחיפה [מציינת את שם השכונה], והיא גם מצלצלת לפעמים שהיא צריכה שאני אבוא איתה לפעמים במקום ההורים לבית הספר. זה תמיד כבוד לי, בטח, מה, איזו שאלה?

לצד ההנאה, המשתתפות מדברות גם על הקושי הכרוך בהן. הן מדגישות את ההקרה ואומרות כי הן עוזרות למרות הקושי, כי זה מה שאימא צריכה לעשות. זהו השיח האלטרואיסטי; אולם בה בעת, באופן פרדוקסלי, הן מדגישות עד הן נהנות ואומרות כי ההנאה מאפשרת להתגבר על הקשיים. הן מפיקות הנאה מהידיעה שהן עוזרות ומההקרה הכרוכה בכך, ומשתמשות בהנאה כדי להפחית מהקושי ולהראות שהוא אינו נורא כל כך.

התמה השנייה שעלתה היא, כאמור, השליטה. המרואיינות חזרו והדגישו בכל הזדמנות שהבחירה אם לעזור היא שלהן ושהן השולטות בהיקף העזרה, בזמנים ובאופן העזרה. הן עוזרות "כי צריך" אבל גם כי הן רוצות, והדברים יכולים להופיע באותו משפט. יש להן סדר עדיפויות משלהן, שהן קבעו ושלפיו הן פועלות. לא משנה כמה זמן הן נמצאות בפועל עם הנכדים – החשוב הוא שהן יכולות לומר שהעזרה ניתנת בתנאים שלהן ולפי לוח הזמנים שלהן. זה מכפר על הקושי, וזה גם מה שבמידה רבה תורם להנאה.

ריטה אמרה ש"מנצלים אותי בלי סוף", אבל כשנשאלה על הצדדים החיוביים שבפרישה סיפרה שהיא נהנית עכשיו בלי להיות לחוצה, לוקחת את הזמן, יכולה לעשות מה שהיא רוצה ויכולה לעזור, וקבעה ש"הנכדים והילדים זה מספר אחד" ומכך נגזרות בחירותיה. אצל דבי אנחנו עדים לשיח המשלב קושי, שליטה, הנאה וגאווה בקשר עם הנכדה. היא סיפרה:

לפעמים זה קשה, אני הולכת לשם שלוש פעמים בשבוע, אבל זה בהחלט כף. יש לי איתה קשר טוב, אם אני משכיבה אותה לישון כי אימא שלה [כלתה] חוזרת רק בעשר בערב, וכשאימא שלה חוזרת אנחנו עוד יושבות ומקשקשות, ואם היא מתעוררת אז היא קוראת "סבתא" ולא "אימא" וזה כף נהדר. אפשר גם לנסוע לעשות כל מיני דברים, תחושה של חוסר לחץ. את יכולה להחליט מה שאת רוצה, את יודעת.

תמר הדגישה כי היא שומרת על גבולות ואמרה ש"אנחנו פה רק ל-S.O.S. אנחנו לא הבייביסיטר", אבל כשקוראים את תמליל הריאיון כולו נוכחים לדעת שהנכדים באים אליה בקביעות פעם בשבוע כשהם חוזרים מבית הספר. היא הסבירה ש"זו לא עבודה": היא קוראת, שרה ומשחקת עם הילדים, "וזהו". אחר כך סיפרה שלפעמים היא ובעלה גם עושים בייביסיטר בלילה, ולפעמים כשצריך גם משאירים אצלם את הנכדים ללילה. ככל שהתארך הריאיון כך התגלה שהיא, או היא ובעלה, עושים עוד ועוד. גם אופן הסיפור חשוב: תמר אינה מציגה בבת אחת את כל העזרה שהיא נותנת אלא מגלה את הפרטים טיפין טיפין, כדי שלא ייווצר הרושם שזה הדבר היחיד שהיא עושה. היא גם שוזרת לתוך דבריה קביעות שלפיהן זה "כלום, לא ביג דיל", ואף יותר מכך – העזרה גורמת לה הנאה, שאמנם אינה מבטלת בהכרח את הקושי, "זה קשה", אבל "זה גם כף, כף גדול". בהמשך הדברים היא מטשטשת עוד יותר את ההבחנה בין רצון וצורך: "אני צריכה לעזור לה [כלומר לבתה], אני מרגישה שאני רוצה לעזור". כלומר, אמנם "צריך", אבל אין פירוש הדבר שהעזרה ניתנת בניגוד לרצונה; אם צריך לעזור, היא רוצה לעזור.

מדובר בשני ציונים תרבותיים – זה האינדיווידואליסטי היוצר את "הסבתא החדשה הפעילה", וזה המשפחתי האימהי היוצר את "הסבתא הישנה" שממשיכה להיות "האם הטובה". הן מאמצות את שניהם, והאחד מאפשר את השני. כך הן מחלצות את עצמן מעמדת הקורבן שהן מייחסות לסבתות ששוקעות לגמרי בעבודת הסבתאות, ומבחינות עצמן מסבתות "אנוכיות" שדואגות רק לעצמן. הן מוסיפות למלא את הציווי האימהי, אבל בתנאים של הציווי האינדיווידואליסטי.

דיון

הממצאים העולים מניתוח הראיונות מציגים תמונה מורכבת. העזרה שסבתות מושיטות לילדיהן הבוגרים באמצעות עבודת טיפול בנכדים ניתנת בזירה גועשת ורוויית סתירות, כפי שמצטייר גם בתקשורת ובתרבות הפופולרית. אך אין מדובר רק במפגש בין רצונות מנוגדים, תחושות מחויבות וזכאות, ציפיות, תסכול ואהבה. כל אלה אכן קיימים ומניעים את הדינמיקות המשפחתיות, אך יש להבינם גם כתוצר של מפגש בין אידיאולוגיות משפחתיות וכלכליות, בין תהליכי אינדיווידואליזציה וניאו-ליברליזציה, בין כלכלה פוליטית ובין אהבת אם, מסירות, וגם שאיפה למימוש עצמי ורצון "ליהנות מהחיים כל עוד אפשר".

הצגנו שלוש תבניות חשיבה. הראשונה בהן הייתה ההכרח לעזור, או הציווי האימהי. "צריך לעזור" ו"חייבים לעזור כמה שאפשר" היו היגדים ששבו והופיעו בניסוחים שונים, והמשתתפות אכן עוזרות ככל יכולתן. הצורך בעזרה הוא פועל יוצא של גירעון טיפולי, תוצר של שוק עבודה תובעני ושל היעדר פתרונות בני השגה לטיפול בילדים. בחברה הישראלית המשפחתית, הגירעון הטיפולי מתורגם לציפיות מצד הורים צעירים כלפי הוריהם שלהם שיטו כתף ויתגייסו למלאכת הטיפול. ציפיות אלו מובנות מאליהן, כפי שעולה מהאמירה הפשוטה "צריך לעזור". התרגום של ה"צורך לעזור", תחת המגבלה "כמה שאפשר", מתאפשר על ידי תחושה ברורה של מחויבות הורית והבנה שהורים מחויבים לספק את צורכי ילדיהם בלי קשר לגילם של האחרונים או לסטטוס המשפחתי שלהם. במקרים רבים הצורך בעזרה ובתמיכה אף גדל כאשר הילדים בוגרים, מפתחים קריירה, נישאים ומביאים לעולם ילדים. בתקופה זו היחסים עם ההורים מתהדקים, והקן שהתרוקן (למשך תקופה קצרה למדי) שב והופך צפוף.

להתגייסות לעזרה שתכסה על הגירעון הטיפולי יש השלכות על המשפחתיות, מדיניות הרווחה ושוק העבודה. ראשית, הדרישה המופנית כלפי הסבתות והסבים – תוצר הכלכלה הפוליטית הניאו-ליברלית, האחראית במידה רבה על הגירעון הטיפולי – מחזקת את התביעות כלפיהם ואת התלות של ההורים הצעירים בהוריהם. אלה נענים לציפיות מהם, אם כי לא תמיד במידה מלאה ולא תמיד בשמחה. כך הופכת למעשה המשפחה המורחבת ליחידה משפחתית שרלוונטית גם היא להבנת החלטות אישיות ותהליכים דמוגרפיים וכלכליים. חוקרות נוהגות לציין את הדת ודתיות, הסכסוך הישראלי-פלסטיני והחשש מהפרת המאזן הדמוגרפי כגורמים האחראים למרכזיות המשפחה בישראל (דונת, 2011; פוגל-ביזאוי, 2020). אנו טוענות כי גם הכלכלה הפוליטית הניאו-ליברלית היא גורם רלוונטי לחשיבות המשפחה והמשפחתיות של החברה בישראל. התלות בעזרה אמנם יכולה לגרום למתח, עוינות וקונפליקטים בתוך המשפחה, אבל גם לתחושות שייכות, אחריות ומשמעות. המשפחה המורחבת הופכת ליחידה רלוונטית להבנת החלטותיהם של בני משפחה בנושאי תעסוקה (למשל אם צעירה שמתלבטת אם לעבוד במשרה תובענית יותר, או סבתא שמתלבטת אם ומתי לפרוש מהעבודה), פריון (משפחה צעירה שמתלבטת אם להגדיל את המשפחה ומתי) ומקום מגורים (גם בקרב הורים צעירים וגם בקרב הוריהם).

חשוב לציין שבניגוד למקרה האמריקני, שבו הניאו-ליברליזם חובר לכוחות שמרניים הקוראים לחזרה ל"ערכי המשפחה" שמשמעם משפחה גרעינית המבוססת על מודל הגבר המפרנס והאישה המטפלת התלויה בו (Cooper, 2017), בישראל המודל שאותו מקדם

ועליו נשען הניאורליברליזם הוא כזה של משפחה שבה שני מפרנסים, אשר כפי שאנו מראות כאן, נשען על העזרה בטיפול (וגם על העזרה הכלכלית) של דור ההורים. שנית, ההתגייסות לעזרה והמשפחתיות תורמת לשחרור המדינה מהאחריות לספק פתרונות לטיפול בילדים. במקום לדרוש שינויים מבניים ותקציביים להקמת מערך של טיפול איכותי ובר השגה לילדים, כפי שביקשה לעשות מחאת העגלות קצרת המועד ב'2011, ההורים הצעירים מחפשים עזרה בספרה הפרטית – אצל הוריהם. ואלה נענים: האימהות באמצעות טיפול בנכדים, והאבות באמצעות עזרה כספית מתמשכת.² כך, המשפחתיות בישראל מובילה אנשים לחפש מענה למצוקות חברתיות בספרה הפרטית, וזו מרככת את הלחצים שהניאורליברליזם יוצר ובכך תומכת בקיומו.

שלישית, להתגייסות לעזרה יש השלכות גם על שוק העבודה. מה שאנו מתארות כאן הוא הגרסה הישראלית של "קריירה של שני אנשים" (dual-person career), מושג שחנה פפנק טבעה כבר בשנות השבעים (Papanek, 1973). הרעיה, שבעבר הייתה עקרת בית התומכת בקריירה של בן זוגה, עובדת כעת במשרה מלאה; אולם את תפקידה הקודם ממלאת הסבתא, המטפלת בהיקף שמשתנה לפי דרישה. הדבר מאפשר למעסיקים להציב דרישות הולכות וגדלות לזמנם של העובדים, ולהניח שלכל עובד – ובוודאי לכל עובדת – יש עזרה בבית. ואכן, בראיונות רבים בתקשורת שבהם נשים מצליחות מספרות את סיפור הצלחתן אפשר למצוא התייחסות, לעיתים אגבית ולעיתים מלווה בהכרת טובה, לעזרה שקיבלו מאימן במהלך הקריירה שלהן (ראו למשל ארד, 2021). ובאותו עניין, בהיעדר עזרה מהסבתא היכולת להסתדר עצמאית הופכת לפלא שדורש הסבר, כפי שמעידה כותרת הכתבה "איך מגדלים ילדים כשסבא וסבתא לא בסביבה" (פולק, 2009). או גורת חוסר אונים, כפי שעולה מהדברים בכתבה על איום בשביתה בבתי הספר ובגנים: "אין לנו סבתא, להמציא סבתא?" (פוקס, 2022).

נוסף על הציווי המשפחתי, תבנית מחשבה שנייה שהצגנו הייתה הציווי האינדיווידואליסטי. תבנית זו הופכת את הקערה על פיה. לצד המשפחתיות והאלטרואיזם האימהי, אינדיווידואליזם הוא הכוח התרבותי השני הנמצא בפעולה. בשם האינדיווידואליזם המרואיינות מספרות כי עתה הן עושות כרצונן ולא את מה שדורשים ומצפים מהן, ומציינות כי זוהי אפשרות שנפתחה בפניהן בשלב זה של מהלך חייהן (Berkovitch & Manor, 2019). אך השיח האינדיווידואליסטי הניאורליברלי הזה של עשייה מתוך בחירה מודעת, המעלה על נס את הרעיון שלפיו "זהו הזמן שלי" ("it's Me time"), עומד בניגוד לשיח המחויבות ההורית והמשפחתית ומבטא סירוב לעמוד בציפיות התפקיד של האם העוזרת לילדיה בכל עת שהם נזקקים לה. יש לשים לב שגם בשלב הזה של חייהן המרואיינות אינן מכריזות בפשטות על יציאה לעצמאות; הן נזקקות להצדקה, וזו נמצאת להן בנרטיב של מי שעשתה הכול – האישה שעבדה קשה בשכר, ואולי אף הייתה אשת קריירה, ובה בעת נשאה בעול הבית והמשפחה ו"הייתה עבד"; ועכשיו היא דורשת את מה שמגיע לה, את הזמן שלה. כך הניאורליברליזם, שיצר את הצורך בעזרה משפחתית, והאינדיווידואליזם, בן הלווייה שלו במופעו הנוכחי, גם מחלישים קשרי משפחה ומחויבויות משפחתיות וכך חותרים תחת האפשרות לספק פתרונות לבעיות שהם יצרו.

2 זהו נושא שלא דנו בו כאן: ממחקרנו עלה כי אף שברור שעזרה כספית ניתנת משני ההורים, האבות הם אלה שדיברו עליה.

זיהוי הסתירות בין השיח האימהי לשיח האינדיווידואליסטי הוא הצעד הראשון. הצעד השני הוא מציאת הדרכים לשילוב ביניהם. הראינו כיצד המשתתפות משתמשות בציוויים התרבותיים השונים כדי לייצר משמעות לפעולותיהן. הציוויים המנוגדים יוצרים קונפליקטים אבל גם מספקים כלים ליישובם גם אם לא לביטולם, כלים המאפשרים לחיות עם המתחים הללו. שתי תמות משמשות למשתתפות מנגנונים שיחניים שיוצרים חיבורים בין שני הציוויים: האחת – ההנאה והכיף שהן מפיקות מן העזרה שהן נותנות, והשנייה – היכולת לבחור ולשלוט בהיקף העזרה, בזמן ובאופן העזרה. מהלך זה מאפשר להן להמשיך למלא את התפקיד האימהי, אבל בתנאים של הציווי האינדיווידואליסטי ובעזרת הלגיטימציה שלו. כך הן מכוונות את עצמן כסובייקט אוטונומי, כסוכנות פועלות, ולא כקורבן של דרישות וציפיות. הן בשליטה; הן יעזרו, אבל בתנאים שלהן.

דברים אלו מתקשרים גם למושג העבודה השקופה. כאשר דנים בעבודה שקופה בהקשר של עבודת הטיפול בילדים, מתייחסים בדרך כלל לעבודת הטיפול של אימהות לילדים צעירים. בעזרת הממצאים העולים ממחקרנו אנו רוצות להרחיב את היריעה ולכלול גם את עבודת הטיפול של אימהות בילדיהן הבוגרים, שבשלב זה של חייהם מתבטאת במתן עזרה באמצעות טיפול בנכדים. לכן, אנו טוענות, העבודה השקופה נמשכת לאורך החיים ומשתנה במהלכם, שכן עבודת הטיפול של הסבתות נעשית בתנאים אחרים מאלה של אימהות לילדים צעירים, והן נענות למערכים אחרים של ציפיות והגדרות תרבותיות.

ואם מרחיבים את הגדרת המסגרת המשפחתית כך שתכלול גם את דור ההורים, כפי שטענו כאן, נוכל לעמוד על יחסי התלות בין העבודה השקופה לעבודה בשכר. העבודה השקופה, זו של הסבתות, תומכת בעבודה בשכר של הבנות שלהן. הדיון בכלכלה הפוליטית ובקשר שלה למשפחתיות מבהירים כיצד העבודה השקופה של הסבתות היא אחת מאבני היסוד של הכלכלה הניאו-ליברלית.

עם זאת, ניצני ההתנגדות שהראינו כאן, האופנים שבהם המשתתפות פירשו את הציפיות מהן והדרישות שהציבו בטרם יענו להן מעלים את האפשרות לסרב לציפיות ולו לרגע, וחלקן אכן נקט עמדה זו, גם אם במידה חלקית. רגע זה, קצר ככל שיהיה, חשיבותו בכך שהוא מעיד על אפשרות הסירוב: זהו הרגע שבו עבודת הטיפול הופכת משקופה ומובנת מאליה לנראית.

נושא התלות של המשפחה בעבודה השקופה, על מטעניה הרגשיים ושלל מורכבויותיה, נוכח יותר ויותר בזירה הציבורית ובשיח התקשורת, כפי שתואר בפתח המאמר. ההתייחסות הישירה לעבודת הטיפול וגם ההתייחסויות ההומוריסטיות אליה מערערות על שקיפותה (ראו גם איוור 1) ומאירות את מורכבותה. מתוך כך עולות שאלות באשר לקשרים שבין יחסים כלכליים ליחסים שאינם כלכליים, בין ההיבטים הכלכליים והרגשיים של היחסים המשפחתיים השונים, ובין אהבה, מסירות ועבודה בעידן הניאו-ליברלי.

איר 1 (יונתן וקסמן, כלכליסט)

לסיכום, מוקד המאמר איננו מדיניות כלכלית או שוק העבודה, ואיננו רוצות להפחית מחשיבות האהבה והמסירות שמפגניות הנשים שראיינו ואחרות. המאמר הוא על אהבה, מסירות למשפחה ורצון להגיש עזרה, על אוטונומיה ושאיפה לעצמאות, ועל הדרכים לגשר בין כל אלה. רגשות ורצונות אלו נעים בין העקרונות התרבותיים המארגנים את מהלך חיינו, והאופן שבו אנו תופסים אותם, ובין האילוצים המוסדיים הניאו-ליברליים שיוצרים צרכים ומעצבים אפשרויות למלא את הצרכים האלה. הן הצרכים הן דרכי המענה להם נובעים ומתבססים על קשרי משפחה: אהבה, מוסר וכלכלה אינטימית. כך, בתנאים מסוימים, אהבה, מוסר ומסירות אינם עומדים בניגוד לניאו-ליברליזם אלא שלובים זה בזה ומאפשרים זה את זה. אנדראה מולבאך (Muehlebach, 2013) הראתה כי מוסר, סולידריות וולונטריזם אינם עומדים בניגוד לניאו-ליברליזם אלא משמשים כלי הכרחי לרפורמות ניאו-ליברליות וללגיטימציה שלהן. כך הראינו גם אנחנו במאמרנו, אבל אף עמדנו על כך שמשפחתיות ואינדיווידואליזם פועלים זה נגד זה וזה לצד זה, יוצרים מתחים, וגם מתווכים בין הכלכלה הפוליטית הניאו-ליברלית ובין הכלכלה המוסרית האינטימית המבוססת על אהבה, על מחויבות, ועל האידיאולוגיה של "האם הטובה".

מקורות

- אלמגור-לוטן, אורלי, ואתי וייסבלאי. (2011, 13 בנובמבר). צהרונים: תפעול, סכסוד ופיקוח. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- ארד, דפנה. (2021, 25 באוגוסט). איך הן עושות את זה? נשים מצליחניות מספרות בכנות על האיזון העדין בין עבודה למשפחה. לאישה.
- באומן, זיגמונט. (2007). אהבה נזילה: על השבריריות של הקשרים האנושיים (בתרגום עמי שמיר). מאגנס.

בלום, חוה. (2019). סבתא לא תבשל דייסה: שינויים בתפקיד הסבתאות בחברה הישראלית [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים].

בנימין, אורלי. (2012). חקר מגדר בישראל בהקשר של ניאוליברליזציה מואצת והמאמץ לאתגרה. מגדר, 1.

ברנדר, עדי, ומישל סטרבצ'נסקי. (2014). מדיניות הממשלה ביחס להורים צעירים. חטיבת המחקר, בנק ישראל.

ברקוביץ, ניצה. (1999). "אשת חיל מי ימצא?" נשים ואזרחות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, (1), 277-318.

גודמן, יהודה, ועדו תבורי. (2010). בין טיפוח העצמי, סולידריות קהילתית ומחיקת האומה: קריאה פרגמטית של כינוסי עידן חדש בישראל. סוציולוגיה ישראלית, (1), 29-56.

גולדין, סיגל. (2008). טכנולוגיות של אושר: ניהול פריון במדינת רווחה מעודדת ילודה. בתוך יוסי יונה ואדריאנה קמפ (עורכים), פערי אזרחות: הגירה, פריון וזהות בישראל (עמ' 157-173). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

גרא-מרגלית, מיכל. (2017, 10 ביולי). סבתא חיה אוספת את הנכדים מהגן - ובקושי מצליחה לחיות. *TheMarker*.

דוידוף, עודד (במאי). (ל"ת). פרק 3 [פרק בסדרת טלוויזיה]. בתוך הילה אלון, דפנה פרנר ושי אינס (מפיקים ראשיים), אבא משתדל. כאן 11 תאגיד השידור הישראלי.

דונת, אורנה. (2011). ממני והלאה: הבחירה בחיים בלי ילדים בישראל. ידיעות אחרונות.

הולר, רוני, וג'וני גל. (2011). סבסוד מסגרות לגיל הרך: ישראל בפרספקטיבה בינלאומית משווה. ביטחון סוציאלי, 87, 37-63.

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2011). הסקר החברתי 2009 (פרסום מס' 1433).

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2020, 23 בפברואר). משפחות בישראל - נתונים לרגל יום המשפחה.

הרצוג, חנה. (2006). המשפחה הלוחמת: השפעת הקונפליקט הערבי-ישראלי על מעמד הנשים בישראל. בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 401-419). פרדס.

השילוני-דולב, יעל. (2017). טכנולוגיות פריון חדישות: סוגיות חברתיות וביאותיות. האוניברסיטה הפתוחה.

חברותא נס ציונה (2016, 15 ביוני). סבתא מודרנית בואי ללמוד כיצד להגיד לא ולהישאר בחיים [אירוע פייסבוק]. פייסבוק.

חסון, יעל, ונגה ובוזגלו. (2019, ינואר). הגירעון הטיפולי בישראל: מי נושאת בנטל וכיצד ניתן לצמצמו? מרכז אדוה.

יזרעאלי, דפנה. (2001). יחסי עבודה ומשפחה: המקרה של נשים במעמדות הביניים בישראל. בתוך טובה כהן (עורכת), "מעשה ידיה": אשה בין עבודה ומשפחה (עמ' 3-16). המרכז לחקר האישה ביהדות, אוניברסיטת בראילן.

ינקלביץ, אריאל. (2020). כינונו של עצמי תרפויטי יזמי בקרב אחוס"לים בני דור ילידי המדינה העוסקים בתרבות פיתוח העצמי [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב].

- כתריאל, תמר. (2001). פיקניקים בשטח צבאי. בתוך מתת אדר-בוניס (עורכת), מכוא לאנתרופולוגיה: מקראה (עמ' 359-397). האוניברסיטה הפתוחה.
- לביא, עינת, סלביה פוגל-ביזאוי ואורלי בנימין. (2018). בין אימהות פטריאכלית לכינון אימהות פמיניסטית. ביטחון סוציאלי, 103, 6-25.
- לבנשטיין, אריאלה. (2003). יחסים בין-דוריים במסגרת המשפחה המזדקנת. בתוך ארנולד רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל (עמ' 629-640). אשל - האגודה לתכנון ופיתוח שירותים למען הזקן.
- פוגל-ביזאוי, סלביה. (2005). "אם טוב כל כך אז למה רע כל כך": ההיבטים המגדריים של הנאו-ליברליזם בשוק העבודה בישראל. בתוך אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עמ' 183-216). יד יצחק בן-צבי ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- פוגל-ביזאוי, סלביה. (2020). האישי, הלאומי, הגלובלי - מבט עכשווי על המשפחות בישראל. מאזני משפט, יג, 1-27.
- פולק, מאיה. (2020, 26 ביולי). איך מגדלים ילדים כשסבא וסבתא לא בסביבה. מקור ראשון. פוקס, נינה. (2022, 22 ביוני). שביתה כללית בבתי הספר ובגנים: "נצטרך להמציא סבתא". Ynet
- פיכטלברג-ברמץ, אסנת. (2004). הסדרים לטיפול בילדים כגיל הרך. מנהל תכנון מחקר וכלכלה, משרד התמ"ת.
- פילק, דני, ואורי רם (עורכים). (2004). שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי. הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- פרידמן, אריאלה. (2011). מחוברות: אימהות ובנות. הקיבוץ המאוחד.
- פרס, יוחנן, ורותי כץ. (1980). משפחה ומשפחתיות בישראל. מגמות, כו(1), 37-55.
- צוריאל הררי, קרן. (2013, 27 ביוני). ערוץ החמצן הסודי של מעמד הביניים: יש לנו חשבון עם ההורים. כלכליסט.
- רביד, אפרת. (2013). איזו מין סבתא? השפעות תעסוקת סבתות בשוק העבודה על הבניית התפקיד בקרב נשים יהודיות ממעמד הביניים בישראל [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה].
- שיר, סמדר. (2006, 5 ביולי). המדריך השלם לסבתא הצעירה. Ynet
- שניר, אילנה. (2014, 5 במרץ). "לא צריך להרים על הידיים בכל בכי קטן". Ynet
- Cal israel. (2018, 18 במרץ). סבתא התפטרה? [פרסומת]. YouTube.
- Orageller. (ל"ת). אורה גלר, סכתולוגית - מתוך המקצוענים [וידאו]. YouTube.
- Aassve, Arnstein, Bruno Arpino, & Alice Goisis. (2012). Grandparenting and mothers' labour force participation. *Demographic Research*, 27(3), 53-84.
- Arber, Sara, & Virpi Timonen (Eds.). (2012). *Contemporary grandparenting: Changing family relationships in global contexts*. Policy Press.
- Attias-Donfut, Claudine, & Martine Segalen. (2002). The construction of grandparenthood. *Current Sociology*, 50(2), 281-294.
- Beck, Ulrich, & Elisabeth Beck-Gernsheim. (2002). *Institutionalized individualism and its social and political consequences*. University of Michigan Press.

- Berkovitch, Nitza, & Shlomit Manor. (2019). Narratives of Israeli women in retirement: Rewriting the gender contract. *Sex Roles, 80*(3–4), 200–217.
- Buchanan, Ann, & Anna Rotkirch. (2018). Twenty-First century grandparents: Global perspectives on changing roles and consequences. *Contemporary Social Science, 13*(2), 131–144.
- Can, Başak. (2019). Caring for solidarity? The intimate politics of grandmother childcare and neoliberal conservatism in urban Turkey. *New Perspectives on Turkey, 60*(1), 85–107.
- Chatzidakis, Andreas, Jamie Hakim, Jo Litter, & Catherine Rottenberg. (2020). *The care manifesto: The politics of interdependence*. Verso Books.
- Cherlin, Andrew, & Frank Furstenberg. (1986). *The new American grandparent*. Harvard University Press.
- Choi, Moon, Ginny Sprang, & Jessica G. Eslinger. (2016). Grandparents raising grandchildren. *Family and Community Health, 39*(2), 120–128.
- Cooper, Melinda. (2017). *Family values: Between neoliberalism and the new social conservatism*. Princeton University Press.
- Creswell, John W. (2012). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Sage.
- Denzin, Norman, & Yvonna S. Lincoln. (2008). *Strategies of qualitative inquiry* (Vol. 2). Sage.
- Dolbin-MacNab, Megan L., & Loriena Yancura. (2018). International perspectives on grandparents raising grandchildren: Contextual considerations for advancing global discourse. *The International Journal of Aging and Human Development, 86*(1), 3–33.
- Dowling, Emma. (2020). *The care crisis: What caused it and how can we end it?* Verso.
- Fogiel-Bijaoui, Sylvie. (2013). Babushka in the holy land: being a Russian-Israeli grandmother in Israel today. *Journal of Comparative Family Studies, 44*(6), 725–739.
- Gerson, Kathleen. (2017). The logics of work, care and gender change in the new economy: A view from the US. In Berit Brandth, Sigtona Halrynjo, & Elin Kvande (Eds.), *Work–Family dynamics: Competing logics of regulation, economy and morals* (pp. 19–35). Routledge.
- Giorgi, Amedeo. (1997). The theory, practice, and evaluation of the phenomenological method as a qualitative research procedure. *Journal of Phenomenological Psychology, 28*, 235–260.
- Gray, Anne. (2005). The changing availability of grandparents as carers and its implications for childcare policy in the UK. *Journal of Social Policy, 34*(4), 557–577.
- Halperin, Dafna. (2015). Intergenerational relations: The views of older Jews and Arabs. *Journal of Intergenerational Relationships, 13*(1), 51–74.

- Hank, Karsten, & Isabella Buber. (2009). Grandparents caring for their grandchildren. *Journal of Family Issues*, 30(1), 53–73.
- Kama, Amit. (2011). Parading proudly into the mainstream: Gay & lesbian immersion in the civil core. In Guy Ben-Porat & Brian Turner (Eds.), *The contradictions of Israeli citizenship* (pp. 180–202). Routledge.
- Kanji, Shireen. (2018). Grandparent care: A key factor in mothers' labour force participation in the UK. *Journal of Social Policy*, 47(3), 523–542.
- Katz, Ruth. (2009). Intergenerational family relations and subjective well-being in old age: A cross-national study. *European Journal of Ageing*, 6(2), 79–90.
- Katz, Ruth, Ariella Lowenstein, Dana Prilutzky, & David Melhousen-Hassoen. (2003). Intergenerational family solidarity. In Ariella Lowenstein & Jim Ogg (Eds.), *Old Age and Autonomy: The role of service systems and integrational family solidarity* (pp. 165–192). Haifa University.
- Kemp, Candeca. (2004). "Grand" expectations: The experiences of grandparents and adult grandchildren. *The Canadian Journal of Sociology*, 29(4), 499–525.
- Lavee, Yoav, & Ruth Katz. (2003). The family in Israel: Between tradition and modernity. *Marriage and Family Review*, 35(1), 193–212.
- Lomsky-Feder, Edna, & Tali Leibovitz. (2009). Inter-Ethnic encounter within the family: Competing cultural models and social exchange. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(3), 107–124.
- Lowenstein, Ariella, & Ruth Katz (Eds.). (2015). Intergenerational family relations in the multicultural Society of Israel [Special issue]. *Journal of Integrational Relationships*, 13(1).
- Lowenstein, Ariella, Ruth Katz, & Nurit Gur-Yaish. (2007) Reciprocity in parent–child exchange and life Satisfaction among the elderly. *Journal of Social Issues*, 63(4), 865–883.
- Lumsdaine, Robin, & Stephanie J. C. Vermeer. (2015). Retirement timing of women and the role of care responsibilities for grandchildren. *Demography*, 52(2), 433–454.
- McMinn, Alex. (2009). Active retirement for healthier ageing. *Perspectives in Public Health*, 129(4), 158–159.
- Muehlebach, Andrea. (2013). *The moral neoliberal: Welfare and citizenship in Italy*. University of Chicago Press.
- OECD. (2020). *OECD database: LMF1.2 – Maternal employment rates*.
- OECD. (2022). Hours worked (indicator).
- Papanek, Hanna. (1973). Men, women, and work: Reflections on the two-person career. *American Journal of Sociology*, 78(4), 852–872.
- Qi, Xiaoying. (2018). Floating grandparents: Rethinking family obligation and intergenerational support. *International Sociology*, 33(6), 761–777.

- Russell, Cherry. (2007). What do older women and men want? Gender differences in the "lived experience" of ageing. *Current Sociology*, 55(2), 173–192.
- Shwalb, David, & Ziarat Hossain (Eds.) 2017. *Grandparents in Cultural Context*. Routledge.
- Szinovacz, Maximiliane E. (1998). *Handbook on grandparenthood*. Greenwood Publishing Group.
- Thang, Leng, Mehta Kalyani, Tsuneo Usui, & Mari Tsuruwaka. (2011). Being a good grandparent: Roles and expectations in intergenerational relationships in Japan and Singapore. *Marriage & Family Review*, 47(8), 548–570.
- Wearing, Betsy, & Christine Wearing. (1996). Women breaking out: Changing discourses on grandmotherhood? *Journal of Family Studies*, 2(2), 165–177.
- Wheelock, Jane, & Katharine Jones. (2002). Grandparents are the next best thing: Informal childcare for working parents in urban Britain. *Journal of Social Policy*, 31(3), 441–463.
- Zamarro, Gemma. (2011). *Family labor participation and child care decisions: The role of grannies*. RAND corporation Working Paper WR-833.